

УДК 930.1:94(575.3):655.55

<https://doi.org/10.28925/2412-2475.2025.26.12>

Микола Васьків,

Науково-дослідний інститут українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)

<https://orcid.org/0000-0003-3909-1213>

e-mail: myvaskiv@ukr.net

«НАМ НАЛЕЖИТЬ ЗБЕРЕГТИ І ПРИМНОЖИТИ НАШІ НАЦІОНАЛЬНІ ЦІННОСТІ...»

(Рецензія: Емомалі Рахмон. *Таджики в дзеркалі історії: від арійців до Саманідів*. Харків: Видавець Андрій Пармонов, 2024. 688 с.)

У рецензії аналізується своєрідність історіософської праці президента Республіки Таджикистан Емомалі Рахмона «Таджики в дзеркалі історії», у якій він викладає минуле таджицької нації від часу перших згадок про їхніх предків до утвердження династії Саманідів крізь призму їх осмислення з точки зору сучасної державності Таджикистану. Автор праці акцентує увагу на таджицькому корінні прадавніх держав на території історичних Хорасану й Маверраннахру (Бактрія, Согдіана, Парфянське царство, держава Сасанідів та ін.), зороастрійської релігії, на їх значенні у формуванні сучасної таджицької культури, державницького світогляду, суспільного юридичного та звичаєвого устрою. Е. Рахмон спирається на ґрунтовний аналіз чималого масиву авторитетних наукових праць таджицьких і зарубіжних науковців, на їх основі формує власні роздуми про минуле, сучасність і майбутнє таджицької держави, нації та культури.

Ключові слова: арійці, іранські племена, таджики, зороастризм, Бактрія, Согдіана, Парфянське царство, Сасаніди, державність.

«Мало здобути незалежність, треба ще вміти її відстоювати і зміцнювати як найбільше надбання держави. Незалежність — це честь і слава патріота, гордість за свою державу і націю, прагнення кожного громадянина до самоусвідомлення і самоствердження. Незалежність — це основа основ, світло в наших домівках, наша гордість, мирне життя і достаток у країні» (с. 15; тут і надалі зазначаємо лише сторінку праці Емомалі Рахмона). Можна би переконано припускати, що автор наведеної цитати — український націоналіст, щонайменше — радикальний патріот. Особливо актуально для теперішніх українців звучить перше речення. Але йдеться про таджиків, а крилатий вислів належить президентові Республіки Таджикистан (така офіційна назва держави, яку ми звично називаємо Таджикистаном) Емомалі Рахмону, автору книги «Таджики в дзеркалі історії: від арійців до Саманідів». Оразу ж, з перших сторінок, він заявляє,

що найважливішим для його країни є утвердження державності через високу національну свідомість і патріотичну самовідданість громадян Таджикистану. «Головна мета автора — це подальший розвиток і зміцнення національної самосвідомості та суверенітету знову відродженої таджицької національної державності» (с. 6). А вже потім буде йтися про матеріальне благополуччя громадян, становлення економіки держави, яка мала жалюгідний стан на час розпаду СРСР, що її остаточно добила громадянська війна початку 1990-х років. Висока мета становлення держави, зокрема і як спадкоємиці величних арійсько-таджицьких держав античного й середньовічного світів і їхньої культури, має надихати та згуртовувати й у консолідації суспільства, й у творенні міцної сучасної економіки Таджикистану.

Видається, що рецензована книга буде мати продовження, бо задекларований підзаголо-

вок прямо вказує на те, що апогеєм таджицької державної могутності була епоха Саманідів, до якої або від якої йде вся історія таджиків. Проте виклад історичного минулого з намаганням осмислити сутність, здобутки й втрати кожного з його етапів, сліди цих етапів у бутті сучасного Таджикистану, формуванні та збагаченні таджицької культури в книзі Е. Рахмона лише підходить упритул до епохи Ісмаїла Сомоні та заснованої ним династії (IX–X ст.), залишаючи розповідь про неї для наступного окремого видання. Однак і досаманідська епоха дає чимало підстав для таджиків, аби пишатися своїм минулим та багатотисячолітньою етнічною культурою.

Саме про це йдеться у книзі «Таджики в дзеркалі історії». «Люди, які не мають уявлення про долі нації, про історичне минуле свого народу, не знають традицій і обрядів предків, не вміють гідно оцінити роль і місце найкращих синів своєї Батьківщини, навряд чи можуть називатися справжніми громадянами, повноцінними людьми. <...> Така людина зрештою перетворюється на безвідповідальну, егоїстичну істоту з рабським мисленням, яка бездумно схилиється перед усім чужорідним. <...> Знання історії необхідне не тільки заради минулого — воно, як компас, допомагає визначити подальший шлях нації, виявити нові процеси і течії, з якими стикається у своєму розвитку будь-яка державність» (с. 7). Без урахування уроків минулого не може бути цілеспрямованого поступу до майбутнього.

Праця Емомалі Рахмона чітко структурована, складається зі Вступу та трьох наступних Книг, кожна з яких, своєю чергою, поділена на чотири розділи (в українськомовному виданні вони кальковано з російської чомусь називаються «главами»). У Вступі та перших розділах кожної Книги йдеться про сучасність і про те, як минуле, конкретна відтворювана в розділі епоха, визначає сучасність, виявляє різноманітні свої знаки та сліди в теперішньому бутті таджиків і їхньої держави, культури. У першому розділі «XXI століття — століття культури, миру та єднання людства» (Книга 2) автор визначає перспективи, можливості, а також потужні загрози для розвитку й навіть існування окремих держав, націй, усього людства. На останніх сторінках цього розділу йдеться відповідно про перспективи й загрози, які постають у поточному столітті перед таджиками та їхньою державою.

Продовженням розмови про «Загальнолюдські глобальні загрози та їхні перспективи на початку третього тисячоліття» й «Становлення національної незалежності та доленосні

цілі Таджикистану перед лицем глобальних загроз» (заголовки підрозділів) є і перший розділ Книги 3. У Книзі 4 йдеться про утвердження ісламу на етнічних таджицько-іранських землях, у Хорасані та Мавераннахрі, його симбіоз із місцевою культурою, звичаями й віруваннями. Тому аргументованим був і зміст першого розділу «Іслам у XXI столітті та перспективи нашої політики з упорядкування традицій і звичаїв».

Найцікавішим, проте, видається виклад власне «історичного» матеріалу. Від прадавніх часів залишилося дуже мало інформації про буття арійців, давні Бактрію та Согдіану, зороастризм і його пророка-засновника. Тому викликає повагу й захоплення те, як системно та скрупульозно автор зібрав усі ті історичні відомості-крихти, що дійшли до сьогодення. І перед читачем постали тяглість таджицької історії щонайменше від II тисячоліття до н. е., чіткий виклад основних положень зороастризму, найповніша натеper біографія Заратуштри... Значно повнішим був виклад інформації про наступні періоди історії таджиків, бо й документів, спогадів, давніх історичних праць про ті часи дійшло до нас значно більше.

Давньогрецькі історіографічні традиції, пам'ятки таджико-перської літератури, сучасні дослідження забезпечили Е. Рахмона ґрунтовними джерелами про завоювання Олександром Македонським Центральної Азії, епоху Селевкідів і буття давніх таджиків та їхньої культури в ті давні часи. Так само ґрунтовно, цікаво й повчально, з постійним «виходом на сучасність» розповідається про Кушанську державу та її роль у таджицькій історії, про епоху Сасанідів, про завоювання пратаджицьких земель Арабським (у праці Емомалі Рахмона — Ісламським) халіфатом і тотальне утвердження нової віри й культури, про зародження руху шуубія та зміну «двох століть безмовності» на період інобуття іранської культури в зовнішньому мусульманському оточенні...

Особливе суб'єктивне зацікавлення в мене викликав підрозділ про минуле Парфії як давньоарійської держави та династію її правителів Ашканідів, яких на Заході прийнято називати Аршакідами. Після того як переклав українською мовою роман сучасного таджицького письменника Бахманьйора «Шагіншаг», вирішив написати рецензію-коментар на цей твір. І був здивований, наскільки мало науково вивіреної інформації як про Парфію, так і про Аршакідську династію. От якби тоді мені потрапили до рук «Таджики в дзеркалі історії», то міг би й сам значно краще зрозуміти текст роману й чимало аргументованих пояснень дати

для читачів твору. Хоча зробити це зараз теж цілком доречно.

Якщо вже йдеться про Парфію, то не можна не згадати про ту запозичену таджицьким президентом від Джавахарлала Неру цитату, яка знову перекидає місток до теперішніх українських реалій. Емомалі Рахмон із гордістю зазначає про те, що парфянці не змирилися з тим, що треба поступатися значно сильнішому ворогові, яким був Давній Рим, навпаки, протягом двох століть успішно протистояли йому, сформували потужну армію, особливо закуту в броню кінноту, яка не мала рівних у тогочасному світі, виробили ефективну стратегію й тактику боротьби з римськими легіонами та їхніми бойовими прийомами. Йї устами індійського лідера захоплено стверджує: «В Європі та країнах Середземномор'я на Римську державу, навіть ще до того, як вона стала імперією, дивилися як на свого роду наддержаву, якій підпорядковані всі інші. Її престиж був такий великий, що правителі деяких країн, таких як Пергам, грецькі держави в Малій Азії, а також Єгипет, фактично піднесли свої країни в дар римському народу. Рим уявлявся їм всемогутнім і нездоланим» (с. 229). Парфянам і їхнім правителям Рим таким не здався. Як і українцям, такою не здалася перестаріла російська імперія в наш час.

Латентно усю працю Е. Рахмона пронизує думка, яку в дуже завуальованому вигляді формулює автор, стверджуючи, що в умовах, коли «деякі великі й малі нації розширюють межі своїх культур завдяки привласненню спадщини сусідніх, дуже складно об'єктивно оцінити історію свого народу, виявити його істинне значення в історії людства» (с. 34–35). Наведена цитата може бути дуже близькою і для нас, українців, чия історія та культурні надбання протягом століть привласнював «старший брат» і майже переконав у цьому весь світ, спираючись на державно-пропагандистське багатогове домінування. Президент Таджикистану також розвіює певну частину міфів і спотворень історичної давнини, щоби замовчати велич таджицького минулого й на такому тлі звеличити російську культуру та минувшину, коли «Історія СРСР» у шкільному й вишівському вивченні насправді зводилася майже винятково до російської історії, де вже не було місця ні для української, ні для грузинської, ні для таджицької та багатьох інших націй, які входили до складу Радянського Союзу.

Та коли в книзі Емомалі Рахмона йшлося про «привласнення спадщини сусідніх» націй, то малися на увазі не стільки росіяни з їхнім патологічним намаганням загарбати собі ледь не всю євразійську культуру й історію, скіль-

ки перетягування персами, а потім і сучасним Іраном на себе «ковдри» арійської та давньоіранської (маються на увазі етнічні давні іранські племена й народи) культури й історії. Зараз Таджикистан перед Іраном, як і таджики перед іранцями, у разі поступаються кількістю населення, територією, економічним добробутом, і так було протягом багатьох останніх століть. На Заході та Сході була добре znana, користувалася повагою Перська імперія та її культура, що сформувало переконання, ніби ця історія й культура винятково належать давнім персам та їхнім спадкоємцям іранцям.

Праця президента Таджикистану покликана донести до співвітчизників та світової спільноти переконання, що це не зовсім так, що претендувати на цю спадщину мають право також і таджики. Понад те, саме на заселених таджиками землях, на основі тих арійських племен і етносів, із яких сформувалася таджицька нація, починалася ота потужна державність і культура іранських народів (зокрема, і зороастризм як один із визначальних її первнів), якою захоплюється зараз увесь світ. Можна би подумати, що автор «Таджиків у дзеркалі історії» прагне, як це часто буває з патріотично налаштованими лідерами різних націй і держав, будь-які гіпотези, натяки на «таджицькість» видавати за беззаперечні, чітко встановлені наукою факти. Але ж ні: Е. Рахмон наводить різні наукові праці, підходи, часто протилежні позиції дослідників минулого й сучасності, а потім на їх основі формулює аргументовану власну думку.

Наприклад, частина науковців (здогадуємося, що проперські, сучасні проіранські, хоча прямо про це не сказано) переконує, що Заратуштра народився й формував основи своєї релігії на теренах західних арійців — майбутніх персів, — які його пресували, тому він змушений був перебратися на землі східних арійців — пратаджиків. Спираючись на тексти, створені самим Заратуштрою (передусім авестійські «Гати»), праці таджицьких і не-таджицьких науковців, Емомалі Рахмон доводить, що Заратуштра не мав нічого спільного із західними прперсами: він не вживав їхніх діалектних форм, не згадував жодної прперської провінції; натомість послуговувався мовою східних арійців, писав про їхні історичні землі. Отже, все вказує на те, що Заратуштра народився та зростав, формулював і виголошував канони зороастризму на території мешкання тодішніх пратаджиків і сучасних таджиків. Приймати чи не приймати такі аргументи — вже справа читача.

Захоплене враження від обширу інформації у книзі Е. Рахмона, її аргументоване держав-

ницьке й національно-патріотичне спрямування, постійну перевірку минулого сучасністю та виявлення історичного коріння в таджицькій державній і культурній теперішності дещо підточує переклад праці українською мовою, а саме «машинний», тобто здійснений за допомогою цифрових технологій, і скоріше, російськомовного тексту. Натепер це є цілком прийнятний шлях, бо й сучасні перекладні програми вже досягли високого технологічного рівня, до того ж такий підхід дає певну економію коштів. Проте все це припустимо лише за умов, що потім текст уважно вичитав редактор-коректор. Прикро, та книга «Таджики у дзеркалі історії» через таку вчитку не пройшла. Так, невдало відскановане в оригіналі, з якого перекладали, XII ст. до н. е. стало «ХП до н. е.» (с. 37 та ін.), замість авестознавця несподівано згадують «авеставеда» (с. 38). Програма-перекладач не знає відповідного кличного відмінку при звертанні, тому час від часу трапляються фрази на кшталт «Гей, Заратуштра!» (с. 45 та ін.) замість «Гей, Заратуштро!» Є ціла низка кальок-росіянізмів, які ще не вилловлює перекладна програма: «відносяться», «як уже говорилося вище» (с. 53), «таким чином» замість «отже» при узагальненнях чи підбитті підсумків (с. 230 та ін.), «відмічали», «торговими» (с. 231), «середньоазіатських», «персидська» (с. 232) тощо.

Ляпи машинного перекладу можуть викликати іноді й комічний ефект. Наприклад, коли виникає невинна тавтологія: «жорстокі битви і битви між ними» (с. 229; можливо, «попередниками» були російські «битви» і «сражения»), «вивчено вченими» (с. 233; можна слово «вченими» замінити «науковцями»). Виникають казуси й із невідмінюваними словами. У певних формах «машина» сприймає їх як відмінювані й породжує «веселі» варіанти. Так, російськомовну форму «в “Шахнаме”» програма переклала «в “Шахнамі”», й так кілька разів (с. 221 та ін.). А з відмінюваним Мервом теж стався казус — йому змінили рід: російськомовне «есть упоминания о <...> Мерве» в українському стало «є згадки про <...> Мерву» (с. 49). І вже зовсім розвеселив переклад імені «Септимия Севера» на «Септимія Півночі» (с. 229). Таких друкарських помилок і «ляпів» у книзі не так уже й багато, але наведеними вище їх перелік теж не вичерпався.

Якщо вже зайшлося про мовні проблеми у книзі, то привернув увагу ще один перегук таджицької книги з Україною. У прямому сенсі зі словом «Україна» як назвою нашої держави. Спираючись на припущення І. Дьяконова й Р. Фрая, автор зазначає, що слова «Персида», «Парсуа», «Парфія» були синонімами. «Усі три

назви означають “край”, “околиця”, “україна”». Оця «україна», підозрюю, у таджицькому першоджерелі дуже близька до «України» й переконує, що цим словом можна позначати не лише периферію, а й «край», державу, як це було, наприклад, із Парфією чи Персією.

Передбачаю, що можуть бути й такі закиди щодо рецензованої праці: мовляв, жоден сучасний президент-прем'єр будь-якої держави сам не пише свої книги, спогади, роздуми тощо, хтось йому готує й показує відповідні праці, документи, аргументи, а також пише значні, якщо не всі фрагменти тексту. Хоча ми достеменно знати не можемо, наскільки беруть участь у створенні книг президентів, визначних діячів «сторонні» люди, тож цілком спокійно припускаємо аргументованість такої думки, бо хто із сучасних керівників будь-якої великої чи малої держави, політиків, бізнесменів, при їхніх клопотах і завантаженості, самостійно пише тексти виступів, промов, заяв тощо? Для цього є відповідний штат спічрайтерів, радників, помічників та ін. Але саме президенти, прем'єри, визначні політики й підприємці — і лише вони, формулюють ідейно-змістове наповнення та спрямування своїх виступів, їхні концептуальні положення. І саме такими аспектами визначається передусім велич і вагомість праці Емомалі Рахмона.

Крім того, праця президента Таджикистану дуже суб'єктивізована, у тексті постійно відчувається присутність не лише найвищої посадової особи, науковця — історика, філософа, релігієзнавця, психолога, культуролога й т. д. — а й передусім живої, мудрої людини, яка викладає на папір власне переосмислення свого життя, історію свого народу й держави в контексті світового минулого, національно-державної своєрідності та глобалізаційних процесів. У «Таджиках у дзеркалі історії» постійно натрапляємо на сліди авторської суб'єктивності в намаганні узагальнити особисто пережиті з безпристрасними науковими відомостями: «Не раз. Виступаючи з різних трибун, я підкреслював <...>» (с. 5), «за велінням громадянського обов'язку я вирішив узяти до рук перо і поділитися своїми думками про стародавню і сучасну історію цивілізації та державності таджицького народу» (с. 7), «Місто давно заснуло, а я, покінчивши з денними турботами, знову взявся за читання “Таджиків” Бабаджана Гафурова. Мене немов кличе відлуння з глибин тисячоліть <...>» (с. 16), «Переді мною глобус. <...> Погляд мій зупиняється на Євразійському материку, а думки мимоволі поринають углиб тисячоліть» (с. 129), «Пригадується, як років десять тому, коли завершилися жнива, до моїх

рук потрапив один із номерів літературного журналу “Садої Шарк” (“Голос Сходу”), у якому було опубліковано “Тати” Заратуштри. У ті роки періодичні видання привозили прямо в контору радгоспу, і я зранку переглядав газети і журнали, які ще пахли друкарською фарбою. Попри брак часу, я виокремлював олівцем найцікавіші матеріали і потім, протягом дня, викроював годинку-другу і з цікавістю їх читав» (с. 50), «Пам’ятаю, був кінець осені 1989 року. Ще не розвиднілося, я їхав машиною в напрямку Курган-Тюбинської області і слухав по радіо новини» (с. 490) й т. п.

А спогад усього на одну сторінку, що починається словами: «Із дитячої пори я знав чоловіка, який був великим любителем і знавцем коней» (с. 63), — може претендувати, за належного літературного доопрацювання, на шедевральний витвір мистецтва, споріднений із «Прощавай, Гультари!» Ч. Айтматова. Отой згаданий «чоловік» змалечку виховував лоша і з часом зрідинився з ним, зрісшись у єдине ціле, ніби в кентавра. А потім у хрущовські часи, коли коней, як пережиток дрібнобуржуазності, примусово вилучали в селян, довго переховував тварину. Та все одно не вберіг. Куди забрали коня, ніхто не знає. Мабуть, для забезпечення «трудолюбних» м’ясом. Приголомшений селянин ще довго ходив різними інстанціями, так нічого й не домогшись. Ще дві зламані долі, людини й коня, які потрапили під бездушний каток радянської системи...

У розмовах із послами тюркських держав я неодноразово зазначав, що дуже актуальними, «на часі» є переклади сконденсованих, до певної межі ґрунтовних (на один-два томи) історій їхніх країн. Такими стали праці президента Туркменістану Г. Бердимухамедова «Туркменістан — серце Великого Шовкового шляху» (у двох томах), «Духовний світ туркменів»

тощо. Ось тепер маємо вагомий том «Таджиків у дзеркалі історії: від арійців до Саманідів», переконаний, що це не останній том. Чекаємо на подібні видання від керівників чи істориків інших центральноазійських держав.

Ще років сорок-п’ятдесят тому такі видання запекло би таврували як «буржуазно-націоналістичні». Зараз таке державницьке, національно-патріотичне наповнення книг від перших осіб стало трендом якщо не для всіх країн світу, то на пострадянському просторі точно. Автор — керівник держави — задає відповідне бачення й засади внутрішньої та зовнішньої політики, державного будівництва, збереження й розвитку національної культури. Безвідповідальними вважаю заяви про те, що країни Центральної Азії та Закавказзя «лягли», «прогнулися» під російським політично-економічно-військовим тиском. Їхня орієнтація, попри все, попри мовчання чи запевнення північного сусіда-монстра в любові до нього, завжди була на повну незалежність, повний суверенітет своїх держав. Тепер настав момент, коли можна про це сказати вголос. Як це зробили у своїх книгах Емомалі Рахмон і Гурбангулі Бердимухамедов. Як це зараз робить Азербайджан.

Значною мірою така відвертість стала можливою завдяки незламному протистоянню російській агресивності й імперіалізму з боку України. Тому дивно, що відповідної книги поки ще не написав жоден лідер Української держави. Великим натяком на таку історико-ідеологічну працю була «Україна — не Росія» Л. Кучми. Великим, але таки лише натяком. Зараз на часі відповідна повноцінна книга від чинного глави Української держави. Зрозуміло, що не сам президент її писатиме, не сидітиме в академічних бібліотеках й архівах. Та він повинен задати тон, спрямування, комплекс ідей і концептів такої книги.

Mykola Vaskiv,

Scientific Research Institute of Ukrainian
Studies of Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)
<https://orcid.org/0000-0003-3909-1213>
e-mail: myvaskiv@ukr.net

“IT IS OUR DUTY TO PRESERVE AND MULTIPLY OUR NATIONAL VALUES...”

(Review: Emonali Rahmon. (2024). *Tajiks in the Mirror of History: From Aryans to Samanids*. Kharkiv: Publisher Andriy Paramonov, 688 p.)

The review analyzes the originality of the historiographical work of the President of the Republic of Tajikistan Emomali Rahmon “Tajiks in the Mirror of History”, in which he presents the history of the Tajik nation from the time of the first mentions of their ancestors to the establishment of the Samanid dynasty through the lens of their understanding in terms of modern statehood of Tajikistan. The author of the work emphasizes the Tajik roots of ancient states in the territory of historical Khorasan and Transoxiana (Bactria,

Sogdiana, the Parthian Kingdom, the Sasanian state, etc.), Zoroastrian religion, and their significance in the formation of modern Tajik culture, state worldview, social legal and customary structure. Emomali Rahmon relies on a thorough analysis of a considerable array of authoritative scientific works by Tajik and foreign scholars, and based on them, he formulates his own reflections on the past, present, and future of the Tajik state, nation, and culture.

Keywords: Aryans, Iranian tribes, Tajiks, Zoroastrianism, Bactria, Sogdiana, Parthian kingdom, Sassanids, statehood.

Рецензія надійшла до редакції 03.09.2025

Прийнято до друку 07.10.2025

Кубг.edu.ua